

Rugăciunea în Duh și Adevăr
— filozofia și teologia capitoalelor
Despre rugăciune ale avvei Evagrie Ponticul
și spiritualitatea Părinților pustiei

Traducere de
Maria-Cornelia și diac. Ioan I. Ică jr

Cuvânt-înainte	7
Introducere. Evagrie Ponticul — un autor dificil	11

Partea întâi

„Evagrie înțeleptul”

Imaginea lui Evagrie în istorie

1. „Evagrie înțeleptul” sau „Evagrie intelectualul”?	
Priviri asupra imaginii lui Evagrie în istorie	19
2. „Înțelepciunea care vine din afară”. Evagrie și	
„înțelepții acestei lumi”	37
3. „Filozofând în vederea rugăciunii”. Mai mult decât	
un tribut adus culturii epocii	49

Partea a doua

„Absurda erezie a antropomorfiștilor”

Situarea în context a tratatului Despre rugăciune

4. Controversa antropomorfită. Schiță istorică	63
5. „Dumnezeu n-are corp”. Evagrie, Palladios, Cassian	
și Rufin, martori ai controverselor antropomorfitice ...	75
6. „După chipul lui Dumnezeu”. Dimensiunea	
biblico-teologică a controverselor antropomorfitice ...	113

Partea a treia

„Vreau să-mi spui, părinte, că voi vedea pe Dumnezeu!”

Pahomie și primii săi ucenicii în izvoarele pahomiene

7. „Ochii părintelui nostru Pahomie și cei ai lui Teodor s-au deschis”. Pahomie și Teodor „văzători” 125
8. „Domnul șezând pe un tron înalt”. Vedeniile lui Pahomie și Teodor după *Viețile copte* 133
9. „Să nu vrei să-L vezi pe Hristos în chip sensibil!”
O punere la punct a lui Evagrie 143
10. „Voința Domnului”. Finalitatea duhovnicească a „vedeniilor” 159
11. „Domnul slavei încununat cu spini”. Pahomie și Teodor văzători în tradiția pahomiană greacă ... 167
12. „Povestește-ne una din vedeniile tale!”. „Vedeniile” lui Pahomie devin o problemă 179
13. „Mai spune în cărțile sale...”. Controversă în jurul „cărților lui Origen” 193
14. „Dorința după vedenii — o înșelare”. O evoluție remarcabilă 209

Partea a patra

„Rugați-vă în Duh și Adevăr”

Răspunsul lui Evagrie dat antropomorfiștilor

15. Lea și Rahela. Programul duhovnicesc al tratatului *Despre rugăciune* 219
16. „Filozofând pentru rugăciune”. Răspunsul „filozofului” Evagrie dat antropomorfiștilor 231
17. „Rugăciunea curată”. Scop ultim sau etapă? 249
18. „Bine-cinstitoarea cunoaștere a Treimii”. Mistică trinitară sau speculație monistă? 265
19. „Duhul Sfânt compătimitorul”. „Spiritualitatea” evagriană 285

20. „Rugăciunea adevărată”. „Teologia rugăciunii” la Evagrie	299
21. „Văzând fața Tatălui Care este în ceruri”. Dimensiunea hristologică a controversei antropomorfite	317
22. „Fără nimic intermediar”. Răspunsul lui Evagrie „teologhisitorul” la aspirațiile antropomorfiștilor .	333
23. „Dincolo de orice înțelegere”. Noțiunea de <i>gnōsis</i> la Evagrie	347

Partea a cincea

„Dreptul Antonie”

La izvoarele spiritualității evagriene

Introducere. Evagrie Ponticul: inovator sau interpret fidel al învățăturii Părinților deșertului? Locul lui Evagrie în tradiția monahală a secolului IV	369
24. „Învățat de Dumnezeu”. Antonie după Atanasie ...	383
25. „Pârga anahoreților”. Antonie după Evagrie	405
26. „Primul locuitor al deșertului”. O mărturie a lui Rufin despre Antonie	429
27. „Fericitul Antonie”. Mărturia lui Ioan Cassian	437
28. „Antonie cel Mare”. Văzut de Palladios	451
29. „Antonie scrie fraților săi”. Antonie după Antonie .	465
30. „Să ne închinăm Tatălui «cum trebuie»”. La izvoarele învățăturii evagriene despre rugăciunea „în Duh și Adevăr”	485
Epilog. Evagrie la școala „dreptului Antonie”	503

*

EVAGRIE PONTICUL, Despre rugăciune	521
ANTONIE CEL MARE, Epistole	551

*

Prescurtări și bibliografie	583
1. Scrierile lui Evagrie	583
2. Alte izvoare	587
3. Bibliografie selectivă	590

1

În urmă cu aproape trei decenii am publicat o culegere de șase studii dedicate tratatului *Despre rugăciune* al avvei Evagrie Ponticul, unele apărute deja sub formă de articol.¹ Scopul nostru era acela de a pregăti terenul pentru o traducere comentată a întregului tratat *Despre rugăciune* în felul în care comentasem *Tratatul practic*.² Publicată într-o colecție nedestinată librăriilor și ale cărei volume au fost difuzate aproape confidențial, cărticica a trecut practic neobservată marelui public, ba chiar și specialiștilor în Evagrie.

Cei care au luat cunoștință de ele ne-au cerut adeseori o nouă ediție și traducerea în alte limbi.³ Când le-am reluat în sfârșit, ne-am dat repede seama că retipărirea lor ca atare nu

¹ G. Bunge, *Das Geistgebet. Studien zum Traktat De Oratione des Evagrios Pontikos* (Koinonia – Oriens XXV), Köln, 1987, 136 p.: I. Psalmodie und Gebet; II. „Betet ohne Unterlass”; III. Das „Herrngebet”; IV. Der „Zustand des Intellektes”; V. Der „Zustand des Gebetes”; VI. „In Geist und Wahrheit”.

² G. Bunge, EVAGRIOS PONTIKOS, *Praktikos oder Der Mönch. Hundert Kapitel über das geistliche Leben*, Köln, 1989; ed. III (Weisungen der Väter 6), Beuron, 2011. Traducere românească în curs de apariție.

³ După știința noastră există doar o traducere poloneză: G. Bunge, *Ewagriusz z Pontu – Mistrz Życia Duchowego*, în *Źródła monastyczne* 19, Tyniec, 1998, p. 17–161.

era suficientă. Dacă aceste studii pregătitoare în vederea unui comentariu duhovnicesc al tratatului *Despre rugăciune* au avut un merit, ele și-au avut și vremea lor. Am redactat această lucrare în limba franceză pentru că cititorii francofoni se arată cei mai interesați în studiile evagriene. Din motive neprevăzute însă, această versiune, gata de câțiva ani⁴, n-a putut fi editată. A văzut mai întâi lumina tiparului versiunea germană realizată de monahia Hagia Winzenrath OSB.⁵

Cât privește comentariul duhovnicesc al lui „Evagrie prin Evagrie”, plutim pe un ocean fără să întrevădem încă pământul. Evagrie nu e doar un autor dificil, cum se va vedea, ci și de o profunzime ineputabilă, mai ales când e vorba de *theologikē* în sensul „mistic” pe care-l dă el însuși acestui termen. Fiecare din cele 153 de „capitole” ale tratatului e o nestemată cu multiple fațete. Aparenta simplitate a multora dintre ele e înșelătoare!

Pentru un cititor exigent fiecare capitol e o capodoperă în mic care trebuie neîncetat meditată pentru ea însăși, dar al cărei sens deplin nu poate fi detectat decât în contextul său.

⁴ Din acest motiv n-am putut ține seamă de câteva importante lucrări apărute în ultimii ani. În primul rând, cele două cărți ale lui Dmitrij Bumazhnov, *Der Mensch als Gottes Bild im christlichen Ägypten. Studien zu Gen 1, 26 in zwei koptischen Quellen des 4.-5. Jahrhunderts* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 34), Tübingen, 2006 și *Visio mystica im Spannungsfeld frühchristlicher Überlieferungen. Die Lehre der sogenannten Antoniusbriefe von der Gottes- und Engelschau und das Problem unterschiedlicher spiritueller Traditionen im frühen ägyptischen Mönchtum* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 52), Tübingen, 2009. Precum și Doris Sperber-Hartmann, *Das Gebet als Aufstieg zu Gott. Untersuchungen zur Schrift De Oratione des Evagrius Ponticus* (Early Christianity in the Context of Antiquity 10), Frankfurt a.M., 2011, și Báán Iszák Zsolt, *I, „due occhi dell'anima”. L'uso, l'interpretazione et il ruolo della Sacra Scrittura nell'insegnamento di Evagrio Pontico* (Studia Anselmiana 153), Roma, 2011.

⁵ Cf. G. Bunge, „In Geist und Wahrheit”. *Studien zu den 153 Kapiteln Über das Gebet des Evagrius Pontikos* (Hereditas. Studien zur alten Kirchengeschichte 27), Bonn, 2010, XIII + 387 p.

Nici un cuvânt nu e de prisos și adeseori cheia de interpretare — sau una dintre ele — o conțin tocmai cuvintele peste care trecem cel mai ușor. În același timp însă, împreună cu prologul conceput ca un program, cele 153 de capitole alcătuiesc un întreg savant articulat.

Atunci când, făcând un pas înapoi, ne dăm seama că încă n-am înțeles *cu totul*, în ciuda atenției acordate celor mai mici detalii, ne pierdem nădejdea de a sesiza vreodată *întregul* și fiecare din *detaliile* lui. Timpul astfel petrecut în contactul meditativ cu acest minunat text nu este însă pierdut, pentru că aduce neîncetat noi bogății în stare să ne copleșească, dar nu contribuie deloc la atingerea rapidă a scopului pe care ni l-am propus, acela de a da un *comentariu duhovnicesc* al *întregului* tratat.

2

Dificultăților datorate gândirii lui Evagrie i se adaugă una nu mai puțin gravă: absența unei ediții critice a tratatului *Despre rugăciune*. Cititorul care a urmărit de-a lungul anilor ediția scrierilor monahului pontic îngrijită pentru colecția „Sources chrétiennes” de Antoine și Claire Guillaumont, iar acum de Paul Géhin, e perfect la curent cu dificultățile considerabile ale acestei sarcini dată fiind complexitatea tradiției manuscrise. O ediție critică e în curs de elaborare, cum ne-a înștiințat cu prietenie autorul ei Paul Géhin, dar ea nu va vedea lumina tiparului prea curând. Trebuie să avem răbdare și să lucrăm cu ce avem la dispoziție.

Textele tipărite (de Suarez în 1673, reluat în „Patrologia Graeca”, și cel din *Philokalia*, 1782) nu ne oferă o bază textuală foarte sigură. În 1981, pr. Simon Tygwell OP (Oxford) a încercat să remedieze această situație puțin satisfăcătoare colacionând opt manuscrise din secolul X și până în secolul XIV, precum și cele două ediții tipărite, acordând în general preferință codicelui *Coislin. 109* (secolele X–XI), important manuscris din Biblioteca Națională din Paris, și *Philokaliei*. Dar

textul său nu pretinde să dea o ediție critică. Destinat lucrărilor unui seminar asupra tratatului *Despre rugăciune* n-a fost publicat, fiind accesibil doar puținor persoane.

3

În aceste condiții ar fi prematur să dăm o *traducere* a tratatului însoțită de un *comentariu duhovnicesc*, așa cum plănuisem. Nu ni se pare însă justificat nici să lăsăm în sertar până la apariția unei ediții critice rodul multor ani de cercetare și meditație asupra acestui text incomparabil. Ne-am hotărât deci să nu mai întârziem publicarea lor. Rămâne faptul că incertitudinile care planează asupra cutărei sau cutărei expresii planează și asupra studiilor pe care le oferim aici cititorului. În dorința de a le reduce la maximum am recurs adeseori la lămuririle lui Paul Géhin. Exprimăm aici sincera noastră recunoștință neobositei sale disponibilități.

Să ne ierte cititorul că nu ne-am ținut (încă) de cuvânt. Să-și găsească desfătarea în paginile care urmează în ciuda limitelor lor, chiar dacă nu totul este „mistic”, departe de asta. Nădărdnuim că va înțelege și faptul că studii aparent pur istorice au și o semnificație duhovnicească în sensul că nimeni nu trăiește și nu gândește independent de un context istoric dat, mai exact al unui mediu uman foarte concret, iar acest mediu aruncă adeseori mai multă lumină asupra gândirii unui om decât se crede. Această lumină ne permite evitarea multor anacronisme și răstălmăciri de tot felul, ceea ce nu e puțin lucru.

Până la apariția unui text grec critic al tratatului *Despre rugăciune* în colecția „Sources chrétiennes” însoțit ca de obicei de o traducere franceză cu note și comentarii, trebuie să ne descurcăm cu ce avem la dispoziție. Textul din „Patrologia Graeca” are o valoare redusă. Recomandabil e textul ediției sfântului Nicodim Aghioritul din *Philokalia* folosit și pentru versiunile în limbi modern existente. Traducerea pasajelor citate se bazează pe materialele indicate mai sus.

Evagrie Ponticul — un autor dificil

Evagrie (cca 345–399)¹ nu este un autor ușor. Luată în ansamblul său, gândirea sa e chiar dificil de abordat. Și asta în ciuda marii ei coerențe pe care modernii o subliniază bucuros. Așa a fost în timpul vieții lui Evagrie și tot așa e și în zilele noastre. Dificultatea sesizării acestei gândiri în ansamblul ei nu l-a împiedicat pe Evagrie să aibă mereu admiratori, atât în vremea sa printre contemporani (Rufin, Palladios, Cassian) și după moartea sa („ucenicii lui Evagrie”), cât și în de-a lungul veacurilor (sirienii Isaac și Iosif Văzătorul, isihăștii bizantini din secolele XIII și XIV etc.).

Acestea fiind spuse, trebuie să admitem că acești admiratori se limitau cel mai adeseori la cutare sau cutare aspect al învățăturii sale duhovnicești, de exemplu la *praktikē*, lăsând deoparte mai ales aspectele mai dificile ridicate de *physikē* (contemplarea naturilor create și istoriei lor). Modernii fac exact invers: se fixează pe această *physikē*, fără să țină seama de importanța relativă pe care i-o atribuia Evagrie², și lasă deoparte *theologikē* (învățătura despre Dumnezeu și cunoașterea Lui).

¹ Despre persoana și opera lui Evagrie, vezi G. Bunge, *Briefe*, „Einleitung” etc.; A. Guillaumont, *Un philosophe au désert* (2004), *passim*.

² Cf. G. Bunge, „*Praktike, Physike und Theologike*”.

Or tocmai această *theologikē*, înțeleasă ca „experiență a lui Dumnezeu”, ca „mistică”, a făcut dintotdeauna deliciile celor care știau să o aprecieze. Din acest motiv tratatul *Despre rugăciune*, ca și cele două scrieri intime legate de el (*Despre gânduri* și *Reflecțiile*) au devenit tratate clasice ale literaturii duhovnicești creștine, în Răsărit mai întâi, apoi și în Occident. După condamnarea lui Evagrie de sinodul constantinopolitan din 553, ele au fost puse cu prudență sub numele protector al sfântului Nil al Ancyrei, ceea ce a împiedicat din fericire pierderea textului lor în limba sa originală.

*

Ceea ce face atât de dificil accesul la gândirea lui Evagrie pentru oricine nu face parte din numărul — destul de restrâns — al „pnevmatoforilor”³, e în opinia noastră faptul că acest erudit monah dă aici mărturie de o *experiență duhovnicească* sublimă, care scapă înțelegerii celor mai mulți.⁴ E și ceea ce explică reticența multor autori moderni, teologi și istorici, în fața dimensiunii *theologikē* al lui Evagrie. Ce să faci într-adevăr cu un autor care afirmă explicit că a „învăluit” și „întunecat” anume, „ca să nu dea câinilor cele sfinte și să nu arunce mărgăritarele înaintea porcilor”⁵, cele ce nu sunt accesibile decât celor „care calcă pe urmele” sfinților Părinți⁶? În loc să admită că în viața spirituală există lucruri care trebuie neapărat „văzute” ca să putem spune ceva despre ele⁷, exegeții moderni preferă să vorbească despre *ezoterismul* lui Evagrie⁸, reproș care ar fi el însuși o nouă temă de studiu.

³ Cf. HL 11: Butler 34, 11. Palladios vorbește de Evagrie!

⁴ Cf. KG VI, 65 (textul grec).

⁵ Cf. Mt 7, 6.

⁶ Pr Prol. 58–61.

⁷ Cf. KG V, 26!

⁸ Cf. A. Guillaumont, *Les „Képhalaia Gnostica”*, p. 31 sq.

În ce ne privește, suntem gata să luăm în serios avertismentul lui Evagrie și să tragem din el concluzia că atitudinea cea mai sigură aici e fără îndoială *modestia*. În paginile care urmează nu pretindem deloc să epuizăm subiectele greu de abordat. Scopul nostru e mai degrabă să *eliberăm* calea de câteva din aceste obstacole care se opun unei mai corecte înțelegeri a lui Evagrie și a adevăratelor sale intenții. Primul din aceste obstacole e prejudecata destul de răspândită potrivit căreia Evagrie ar fi mai mult „filozof” decât „teolog”. Care e deci rolul filozofiei, dacă nu în gândirea lui Evagrie în general, cel puțin în învățătura sa duhovnicească? Un răspuns la această problemă nu e posibil decât cu condiția precizării situației tratatului *Despre rugăciune* în mediul său viu.

În cei șaisprezece ani pe care i-a petrecut Evagrie în Egipt printre „Părinții deșertului”⁹, lumea monahală a cunoscut puternice tensiuni a căror amploare nu va izbucni însă decât după moartea sa (la începutul anului 399). Ceea ce se numește adeseori „prima criză origenistă” era în fapt o *criză spirituală* din interiorul monahismului egiptean. Deși Evagrie s-a ținut la distanță de controversele dintre „origeniști” și „antropomorfiști”, propria sa învățătură despre rugăciune a rămas totuși marcată de acestea. Vom vedea că avem aici răspunsul savantului monah la problema spirituală aflată în definitiv la baza întregii controverse.

Dacă, prin anumite aspecte, tratatul *Despre rugăciune* e, așadar, fără îndoială tributar contextului istorico-teologic în care a fost alcătuit, importanța acestei mici scrieri nu se limitează la asta. Odată sesizat rolul a ceea ce ne-ar place să numim „filozofia rugăciunii” la Evagrie, scopul nostru va fi acela de a pune în relief ceea ce s-ar putea numi pe bună dreptate „teologia rugăciunii” lui, adevărată rațiune de a fi a celor 153 de capitole *Despre rugăciune*, fiindcă acest tratat n-a fost redactat

⁹ Așa vorbește Palladios, cf. HL 11: Butler 34, 8 sq.

decât în vederea ei, și tocmai ea face valoarea lui atemporală și, prin urmare, și actualitatea sa.

*

Pentru a putea aprecia corect învățătura evagriană despre rugăciune, „teologia rugăciunii” ei, nu este însă de ajuns să-i caracterizăm contextul. Dacă Irénée Hausherr a avut dreptate să-l numească pe Evagrie „organizatorul doctrinei spirituale răsăritene inspirate de Origen”¹⁰, va trebui să ne întrebăm *pe ce cale* i-a ajuns această învățătură spirituală: a luat-o personal din scrierile lui Origen sau a „organizat” de fapt o spiritualitate care la sfârșitul secolului IV era deja bine înrădăcinată în monahismul egiptean? Cu alte cuvinte, este Evagrie *autorul* unei spiritualități numită în mod obișnuit „evagriană” sau mai degrabă *interpretul* ei cel mai calificat?

Potrivit imaginii pe care ne-o facem despre „începuturi”, în primul caz putem urma avertismentul lui Hausherr potrivit căruia prin speculațiile sale filozofice și teologice Evagrie a corupt în mod regretabil „fericita simplitate a Evangheliei” originilor.¹¹ În al doilea caz, s-ar putea ca lucrurile să fie mult mai complexe decât se crede adeseori. Când e vorba de *spirit*, nu de puține ori în istorie *deplinătatea* nu e rodul unei lungi *evoluții*, ci e dată încă în începutul său, găsindu-și *interpretul* cel mai genial doar într-un al doilea moment. Cu alte cuvinte, s-ar putea foarte bine ca, în substanța ei, ceea ce se numește în mod obișnuit *spiritualitate evagriană* să nu fie nimic altceva decât *spiritualitatea primului monahism* pusă în formă și organizată.

E o perspectivă care nu va plăcea tuturor și care, prin chiar natura ei, riscă să provoace vii reacții. Ea contrazice „dogma” general admisă a *simplității începuturilor* și a unei *evoluții* ulterioare care ar fi condus la o *complexitate* tot mai mare. Ca și în

¹⁰ I. Hausherr, „Les grands courants”, p. 123.

¹¹ I. Hausherr, *Hésychasme*, p. 8. Matta el-Maskîne, *Saint Antoine*, p. 21.

alte domenii însă (între altele cel al exegezei), în zilele noastre începem să înțelegem lucrurile într-un mod diferit, și tot mai mulți savanți văd în Evagrie nu un intrus care ar fi falsificat spiritualitatea primului monahism, ci, din contră, interpretul cel mai calificat al unei tradiții spirituale care urcă până la însuși Antonie cel Mare, „primiția/pânga anahoreților”¹².

Dacă așa stau lucrurile, ce-i de mirare că această tradiție a fost cultivată în centre de viață anahoretică care își datorează originea lui Antonie însuși (Kellia) sau ai căror întemeietori erau în strânsă legătură cu acest „cel dintâi dintre anahoreți” (Nitria, Sketis)? Nu ne vom îndepărta deci de tema noastră aplecându-ne mai îndelung asupra *imaginii lui Antonie* transmise „din tată în fiu” în chiar mediile în care Evagrie și-a petrecut viața sa de monah, „adăpându-se din învățătura sfinților Părinți”¹³ ai vremii sale.

Sperăm ca atunci cititorul să nu socotească o digresiune inutilă studiul minuțios al anumitor aspecte ale *tradiției pahomiene*, un mediu monahal aparent foarte îndepărtat, geografic și spiritual, de cel al lui Evagrie. Făcând aceasta nu ne îndepărtăm deloc de tema noastră! Pentru a ne asigura de asta, e de ajuns să ne gândim că în tratatul său *Despre rugăciune* Evagrie trimite în mod explicit la *Viețile monahilor tabennesioți*, din care extrage două pasaje. De ce asta? Trimiterea i se pare atât de importantă încât, în mod cu totul excepțional, citează *explicit* sursa sa.

*

O *mărturisire personală* adresată cititorului acestei introduceri deja prea lungi: în studiul nostru nu ne-am lăsat călăuziți de un interes pur istoric. Gândirea lui Evagrie nu e un monument al Antichității pe care trebuie să-l restaurăm cât mai fidel

¹² Cog 35, 27.

¹³ Cf. Pr Epil. 8. Cf. G. Bunge, „Évagre le Pontique et les deux Macaire”.

posibil pentru a-l oferi apoi admirației spectatorilor. Monument remarcabil, desigur, în mai multe privințe, dar cantonat într-un trecut definitiv revolut. Din contră, suntem convingși — și avem dovezi tangibile pentru asta — că Evagrie e de o mare *actualitate*. Am vrea deci să oferim cititorului modern o *cheie de lectură* pentru învățătura lui Evagrie despre rugăciune, astfel încât, grație unei recitiri inteligente a gândirii sale, această cheie de lectură să permită spiritualității creștine contemporane să revină la izvoare. Pe scurt: ne străduim să facem din nou accesibilă această „fericită cale”¹⁴ despre care dă mărturie Evagrie într-un mod atât de admirabil.

E semnificativ că *anticii*, cei care l-au tradus foarte curând pe Evagrie în siriacă, armeană etc., și mai mult încă cei care, după 553, au știut să salveze tratatul său *Despre rugăciune* din naufragiul scrierilor sale în limba lor originală, n-au avut evident nevoie de o astfel de cheie de lectură. Raționalismul și intelectualismul nostru, pretinsa noastră „modernitate”, ridică, vail!, un obstacol în calea unei *abordări mai nemijlocite* a acestui admirabil tratat. Atitudinea noastră față de *Tradiție* s-a schimbat profund de-a lungul veacurilor, mai ales în Occident. Dar asta e o problemă a cărei aprofundare ar depăși limitele acestor studii.

¹⁴ Or 152.